

PÁRISI LEVÉL.

Páris, 1885. november.

(Az october 4-én és 18-án végrehajtott politikai választások; a nantesi edictum visszavonásának második százéves megtartása; a párisi protestans theologiai fakultás megnyitása.)

Szerkesztő ur!

Mikor ma önnek a mi törvényhozásunk tagjainak, képviselőinek választásáról beszélek, nem czéлом kizárólag politikai értesítést küldeni, sőt előre mondom, hogy e néhány sorban, a melyeket írni fogok, a lehetőleg kerülöm a politikát. Azonban a modern politika, miként egyébiránt minden időben volt, össze van kötve a vallási ügyekkel; s ennél fogva lehetetlen az egyikről úgy beszélni, hogy a másikról is ne szóljon az ember valamit.

A vallási ügyek az octoberi francia választásoknál feltűnően közreműködtek. Vakok vagy esztelenek, a kik ezt nem akarják látni. Én nagyon kedvező helyzetben voltam, hogy arról ítélhessenek. Némi körülmények nyomán két oly vidéket jártam ke, melyekben a felekezeti szenvedélyek uralkodnak, hol a katolikus és protestans szellem közt élénk küzdelem foly. A katolikusok nagy többségben vannak ott, s bár közülök nagyon sokan szívök szerint republikánusok, a katolikus papságnak elég befolyása volt arra, hogy igen sok emberben azt a félelmet keltse fel, hogy jóhizemüleg elhigyjék, miszerint a templomokat lerombolni és a papságot eltörölni akarják, s ez a tény sokkal általánosabb volt, mintsem az ember hinné. Ebből lehet megérteni az october 4-ki választások eredményét, melyre a rövidlátó politikusok úgy megrémültek. A megállított elméletek emberei szoros logikai combinatiojukon túl semmit sem látnak. Dolgozó szobáikban systemákat alkotnak s bátran hiszik, hogy a nép megérti subtilitásaikat. Hány oly politikus nem törekszik egyenesen a képviselőházba, a ki legkevésbé ismeri Franciaországot és a vidéki népet! A választások támpontjául, legalább néhány departementban, az egyház és állam különválasztását és a concordatum eltörlését állították fel. A papság megragadta ez eszmét és nem sok fáradságába került a néppel azt hitetni el, hogy a vallást el akarják törölni. Ez annál inkább sikerült, mert fennen hangoztatta, a mit most is vallásos üldözésnek nevez: a fel nem hatalmazott szervezetek eltörlését, a polgári iskolák rendezését, a papnövédeknek segélyezésének megszüntetését stb. Egyszóval a papság úgy tüntette fel magát, mintha már a köztársasági eszmék és emberek áldozata volna.

A viszonyokat oly fekete színben tüntette fel, miszerint sikerült a néppel elhíttetni, hogy a mostani politika egy oly örvénybe vezet, mely mindent elnyel. A megrémült nép visszapillantott a multba és a reactio embereire szavazott. Hatalmas fegyelem lett szükségessé az october 14-ki eredmény eszközlésére. Sokan elnémitották egyéni vonzalmaikat, mert a köztársaság forgott veszélyben. A köztársaságiak minden árnyalata egyesült, csak arra az egyre törekedtek, hogy megbuktassák a reactiot, mely october 4-én felemelte a fejét.

A mi kedves hazánkért óhajtott, hogy ez a leczke ne menjen kárba és hogy a jóakaratu emberek valahára megértsék, hogy²¹ a logikához való makacs ragaszkodás néha képtelenségekre vezet. Az octoberi választásokból világosan kitünik, hogy az állam és egyház elválása még nem ért meg, hogy a nép még nem érti s nem is akarja. Való, hogy egyenes következése a republikai eszméknek; való, hogy a modern vallási fejlődés természetes bevégyödése; s bizonyosan meglesz előbb-utóbb, de fokozatosan kell reá vezetni a népet. Szükséges, hogy az iskolakötelezettség megtegye a maga lassu, de biztos munkáját. És midőn e munka végre lesz hajtva, mikor az emberek gondolkodása el lesz készítve és a midőn böles törvények kel- lő intézkedéseket teremtenek, az elválás egyszerűen, természetesen meglesz magától, s ezáltal a vallás és lelkiismeret sokat nyernek.

A tisztán elméleti, elvont rendszerekhez ragaszkodó politikusok e kérdésben kiválóan arról az egy dologról feledkeznek meg, hogy Franciaország katolikus állam. Igaz, hogy a nép skeptikus, de bármit mondjunk is, mindenesetre katolikus; és ha otromba módon minden traditioját háborgatod, csak felingerled és inkább hátat fordít minden haladásnak, mintsem lábbal tapodja egész multját, melyben meglehet nem hiszen, de a melyet mégis megtagadni nincs elég műveltsége. Ha Franciaország protestans volna, a kérdés nagyon egyszerű lenne. Mi protestansokul teljesen el vagyunk készülve ez elválásra, értjük, elfogadjuk; sőt azt mondhatjuk: egész multunk, jövő aspiratioink, minden ez elválás felé utal. De ismétlem, Franciaország katolikus és még sok ideig számba kell vennünk a katolikus traditiokat.

Ezekből láthatja ön, hogy a vallás kérdése nagy szerepet játszott az octoberi képviselő-választásoknál, s méltán mondják, hogy „a klerikalizmus ellenség“; nem szabad megfeledkeznünk ez ellenségről, melyet tudnunk kell ostromolni; és hogy legyőzhessük, oktassuk a népet, ezáltal szabadítsuk ki a klerikalizmus jármából s ez lesz a biztos győzelem kezessége.

Hasonlóan politikai és egyszersmind vallási kérdés a nantesi edictum visszavonása, melynek második százévfordulóját a napokban ülte meg nagy nyilvánossággal a francia protestans egyház. October 18-án éppen kétszáz esztendeje mult, hogy XIV. Lajos Fontenebleauban aláírta annak a türelmi levélnek a visszavonását, melyet egyik őse: IV. Henrik bocsátott ki 1598-ban azon szomorúságában és fájdmában, melyeket gyászos emlékei keltettek benne.

Igen megható és bátorító látvány volt az ünnep, melyen a protestánsok véleménykülönbség nélkül egyesültek az Isten iránti tisztelőben és hálában, a ki az atyák gyermekeinek feltüntette igazságosságát napját. A legünnepélyesebb, legnagyobbszertű gyűlések egyike volt az oratoire-utczai templomban tartott ülés Párisban. A nagy épület nagyon is kicsiny volt arra, hogy befogadja az oda siető válogatott közönséget, a mely oda sereglett, hogy a reformatio hőskora nagy emlékeinek felújítását hallja. A protestánsok több tisztelt és kedvelt szónokát lehetett hallani: nemzeti és más szabad egyházak papjai beszéltek egymásután. A sokaságot egészen meghatották és elragadták Vigié, Bersier, de Pressense uraknak, hogy csak a főbb és ismeretesebb szónokokat említsem, a szavai. Hosszszas dolog lenne csak rövid kivonatokban is ismertetnem ezeket a beszédeket, a melyek a könnyezésig meghatották a vágyakodással hallgató válogatott közönséget. A mi az Oratoireban történt, az történt egész Franciaországban mindenik templomban. Ennek az évfordulónak emléke sokáig megmarad a francia protestánsok szívében.

Azonban valami különös megjegyzésre méltó van abban, hogy ez az évforduló éppen öszszesett a képviselő-választással. Csodálom, hogy egy lap sem emelt ki egy tény: azt, hogy october 18-án ünnepelte a francia protestantizmus második százévet az absolut hatalom legigazságtalanabb tényének, egy oly ember zsarnoki hatalma tettének, a ki azt mondotta: az állam én vagyok; oly emberének, a ki előtt a nép semmi volt; és a nép éppen e napon választotta törvények hozására hivatott képviselőit. Ez oly ellentétet tüntet fel, melyet hogy egy francia lap sem emelt ki, bámulni lehet. A király, a ki azt akarta, hogy országában ne legyen protestáns, nagyon meg lenne lepelve most, ha láthatná, hogy Franciaországban a legmagasabb állami hivatalokban protestánsok vannak; ha látná, hogy többek közt a külügyi minister protestáns; Freycinet ur ugyanis a reformatus egyházhoz tartozik. Ebből az egyszerű tényből meg lehet mérni azt a nagy haladást, a mely az eszmékben és erkölcsökben történt. A külföldi egyházak a „menekvés“ országaiban hasonlóan megünnepelték e napot; némelyek megható adresst intéztek a francia egyházhoz, mint például a genfi, meg az angolországi presbyterianus egyház. Ezeknek a menekülteknek egyházaiban vannak oly tagok, a kik Német- vagy Angolországban, vagy Amerikában kétszáz évre terjedő lakozás után is megtartották a francia orthographiát.

Körülbelől mindenik nagyobb lap külön cikket közölt erről a gyászos évfordulóról. E cikkek némelyike kiváló történelmi bírálat és azt tüntetik fel különösen, „hogy a katolikus szellem kizáró uralkodása Franciaországot skeptikussá, tekintélynek hódolóvá, de egyszermind foradalmivá tette.“ A szabadelvű sajtó mellett, mely elítélte XIV. Lajost és a klerust, hogy visszavonták a nantesi edictumot, ott van a klerikalis és ultramontán sajtó, mely nem meri ugyan tagadni azt a csapást, a melyet az edictum visszavonása Franciaországnak okozott, azt menteni és igazolni iparkodik, elítélvén a hae-

resist. Ha e sajtó íróiban annyi bátorság volna, mint a mennyi macacsság van, fennen tapsolnának.

A történelemírók abban az egy kérdésben nem egyeznek meg, hogy a nantesi edictum visszavonásában kit terhel a nagyobb felelősség, a királyt vagy a klerust? Némelyek azzal iparkodnak menteni XIV. Lajost ez igazságtalanság bűnében, hogy nem látta át az igazságot és ezért az egész hibát a klerusra akarják hárítani. Mások éppen ellenkezőleg járnak el; ezek különösen a 17. száz historikusai, kik hasonlóan vitatkoztak a felett, hogy ki a hibás, de nem birták megállítani, hogy melyiket minő rész illeti. Napjainkban, midőn több ismeretlen okmány került elé és adatott ki, világossá kezd lenni ez a szomorú kérdés; semmi kétség benne, hogy a felelősség első sorban a papságot illeti, mely 1664-en kezdve a királyhoz intézett remonstratioiban folytonosan kérte a haeresis kiirtását. Ha itt helye volna idézni, hajba volnék, hogy a sok közül melyiket idézem. Tellier atya egész befolyását felhasználta Maintenon asszonyra, hogy ez királyi kedvesét rábirja, hogy a nantesi edictumot összezsuggassa. És ez a korábban protestans nő, egy Aubigné-nek a leánya, kábultságában talán megfélelkezett származásáról, midőn kérelmelhetlennek mutatta magát régi hitfelei irányában. Másfelől ugylát-szik, hogy a bigottá lett öreg király azt vélte, hogy paráznaságáért saját lelkiismeretét megnyugtatja, ha kérelmelhetlen lesz legjobb alattvalói irányában. Anynyi igaz, hogy XIV. Lajos előtt Bossuet-en kezdve eltitkolták az igazságot. Azonban azt lehet kérdezni: vajjon szabad volt-e, hogy absolut uralkodó, a ki a mellett megszokta, hogy mindent maga is megnézzon némileg, jól meg ne vizsgáljon egy oly fontos és jelentékeny kérdést, a milyen a nantesi edictum visszavonása volt, mely visszavonás következéseit mindenki látta. Bármit tegyenek, sohasem sikerül, hogy XIV. Lajost ez igazságtalanságtól tisztára mossák.

A jezsuiták voltak kétségkívül az ösztönzői, de a király egyedül volt a végrehajtó. Egyébiránt a királynak csak meg kellett volna hallgatni valamely érdemes embernek bölcs tanácsait, a milyen volt például Vauban, a ki Louvois ministerhez intézett memoirejában ezt írta: az erőszakos térítések általános irtózást keltettek fel a papoknak ez ügyben tanusított magatartása iránt, s egyszersmind azt a hitet, hogy nem hisznek a sacramentumokban, melyeket könnyedén megszentéstelenítnek. És Vauban erre folytatólag azt mondja, hogy vissza kell vonni mindazt, a mit eddig tettek, vissza kell hívni a papokat, általános amnestiát és a szabadságot kell hirdetni. És éppen ebben a memoireban Vauban megható szavakkal buslakodik azokon a pótolhatatlan veszteségeken, melyeket Franciaország már eddig szenvedett és a milyeneket, még szenvednie kell. Tizennegyedik Lajos hadsergeinek e jeles tábornoka nem egyedül adott királyának hasonló tanácsokat.

Oh ha ezeket a bölcs véleményeket meghallgatták volna, mennyi szerencsétlenségtől kimélték volna meg Franciaországot, mert a mint Weiss mondja, a prótestansok midőn odahagyták Franciaor-

szágot, ez szegényebb lett 300 ezer derék lakóssal, a kik magokkal vagyont, értelmiséget és erkölcsi feddhetetlenséget vittek el, s mindazt, a mi a tudományban és iparban kitünő volt, s ezek a veszteségek mind idegenek becses nyereményei lettek, kik a menekülteket tárt karokkal fogadták. Ezekért az emlékekért ünnepeltünk october 18-án mindenik templomban, bár fájó szívvel, de teljes tisztelettel hőseink, martyraink iránt.

Az ünnep alkalmával több erre vonatkozó dolgozat jelent meg vagy új kiadása a 17. százból való oly munkáknak, melyek a nantési edictum visszavonásával foglalkoznak; többen kiadták egyes egyházak monographiáját. Némely kiadvány nagyon érdekes azért, mert a protestansoknak az edictum után Franciaországban való viszonyait ismertetik meg. Ezek közül csak Hugues Edmund ur „*Les Synodes du desert depuis la mort de Louis XIV. jusqa' a la revolution française*“ czimű könyvét említem meg. Ez a munka kemény czáfolata a klerustól a királyhoz intézett e mondásnak: „Sire! nincs több protestans a Felséged birodalmában.“ A zsinatok aktáiból látható, hogy nemcsak maradtak még protestansok Franciaországban, hanem hogy ezek a protestansok, templomaik lerombolása ellenére is, ösztögyültek, megtartották isteni tiszteletöket, tanácskoztak a reformált egyháznak általános és egyes ügyeiről, szerették egyházukat, a melytől semmi sem választhatta el. A 17. százból való újabban kiadott munkák közül meg kell említenem párisi pap Claude munkáját, melynek czime: „*Les plaintes des protestants cruellement opprimés dans le royaume de France.*“ Azok közt a protestans művek között, melyek abban a korban jelentek meg, kétségkívül a Claude munkája legerősebb és legnagyobb szerű. Igen szerencsés gondolata a protestans történelmi társulat bizottmányának, hogy újból kiadta. Claude mint szemtanu elbeszéli azokat az erőszakoskodásokat, a melyeket a visszavonás előtt és után elkövettek. A kiadó gondosan bírálat alá vette a párisi pap minden állítását és azokat mind teljesen igazaknak találta. De a Claude munkájának kiváló érdekes volta abban áll, hogy a szerző nagy értelmességével, tiszta logikájával előre jól látta azokat a politikai következtetéseket, a melyek jövőben a nantési edictum visszavonásából folyni fognak. És a történelem anynyira igazolta a 17. százbeli író előrelátásait, miszerint az ember csaknem azt hiszi, hogy munkája most jelent meg először. A mostani historikusok éppen azt mondják, a mit a száműzött pap mondott volt. Igen jól látott, midőn megmondotta, hogy a nantési edictum visszavonása után a királyság megaláztatása és a monarchia hanyatlása fog bekövetkezni.

Az ünnepélyről való értesítésemet nem végezhetem be a nélkül, hogy meg ne emlékezzem arról a felolvasásról, melyet Hyacinth Loyson atya e tárgyról tartott az arras-utczai templomban october 25-én. Meghívta a felolvasásra a párisi protestans papokat, a meghívásra ezek közül többen megjelentek. Loyson atya azzal a magos hangulatu ékesszólással beszélt, mely nála mindig megvan, mikor tárgya iránt lelkesül. Felolvasása első részében a visszavonásért va-

ló felelősség kérdését igyekezett megoldani. Részemről, több jólelkű emberekkel azt hiszem, hogy Loyson atya túlzott, midőn azt a nagy hibát a közvéleménynek tudta fel. Nekem úgy tetszik, hogy a tények, miként fennebb is mondtam, mind világosan tanusítják, hogy első sorban és kiválóan a klerus a hibás. A felolvasás másik részében a szónok azt ajánlotta melegen, hogy a különböző egyházak egyesüljenek a hitelenség ostromlására. Az egyesülés, a mint ő képzei, chimera: nemcsak lehetetlen, de rossz is lenne. Loyson ur e felolvasást közkívánatra ismételte november 8-án népes hallgatóság előtt.

Pár szóval meg akarom említeni a párisi protestans theologiai fakultás megnyitását. Ez november 3-án ment végbe Lichtenberg dekán elnöklete alatt; a dekán felolvasta jelentését a fakultás múlt évi munkálkodásáról. Ez a jelentés, miként mindaz, a mi a tudós dekán tollából foly, nagyon érdekes volt, szépen megírva. A megnyitó előadást Vaucher tanár tartotta az „egyház szervezéséről”. Vaucher ur orthodox és éppen ezért különös az a következtetése, hogy az egyház nem isteni intézmény, s hogy a keresztény községek teljes szabadsággal szervezkedhetnek tetszésök szerint a helyi és körülményekhez képest, s szervezetöket, midőn indokoltnak találják, megváltoztathatják. Igaz, hogy Vaucher ur gondolkodásában egy elmentmondást lehet felfedezni: azt állítja, hogy a dogma isteni eredetű. Ha a dogma Istentől van, az oly egyházak, melyek egyházi szervezetöket a hittanra alapítják, Vaucher ur ellen tanuszkodnak. Menegoz tanár ur az ifjak pályázatairól tett jelentést; egy tétel volt: a szabad elhatározás és az isteni kegyelem. Csak egy pályamunka adatott be, mely a kitűzött jutalomra méltónak találtatott.

CHARRUAUD D.

IRODALMI ÉRTESTŐ.

Dobos János egyházi beszédei II. kötet. Ünnepi tanításokat hoz, melyek részben különféle kútforrások nyomán vannak dolgozva. Kiadó helyesen cselekedett, hogy részletesebben jelezte s a hol tehetette kiírta, hogy mely beszédek nem eredetiek. A mi magukat a beszédekkel illeti — számarra 29 — e kötetre is talál az első kötetéről irt jellemzésünk; s ezt is éppen oly melegen ajánljuk a megszerzésre. A III-ik kötet a jövő évi martiusban jelenik meg. Kiadó (Dobos László Szalk-Szent-Márton) még mindig elfogad előfizetéseket. Egy-egy kötet előfizetési ára 1 frt 50 kr.

Felméri Lajos egyetemi tanár, folyóiratunk kitűnő dolgozótársa, az alábbi értesítést küldötte be hozzánk, melyre az oktatásügygyel foglalkozók figyelmét különösen felhívjuk. Dr. Felméri műve hí képet adja az angol oktatásügy jelenlegi állapotának. Ennél kimerítőbb és jobb munka az angol oktatásügyről nem jelent meg.

— Van szerencsém a t. cz. tanító, tanfelügyelő és tanár urakat, tanító-nőket és általában a nevelésügygyel foglalkozókat értesíteni, hogy az „Iskolázás jelen Angolországban“ című és mult évben a m. tud. Akadémia által nagyjuttalommal kitüntetett művemből m. e. száz példány rendelkezésemre állván, a nevelés-oktatással foglalkozóknak tetemesen leszállított áron szolgálók belőle példányokkal; I-ső kötet: Népis kolázás (X+262 lap) 1 frtért; II-ik kötet: Közép és felső oktatás (IX+386 lap) 2 frtért. (A két kötet bolti ára 4 frt 80 kr). A megrendeléseket kérem egyenesen hozzám intézni. Kolozsvárt, 1885. november hó 20. Felméri Lajos, a nevelés-tudomány ny. r. tanára.

A Protestans Közlöny, az erdélyrészi ev. reformáltak lapja, melyet ez évben Sándor József szerkesztett, a jövő éven kezdve Szász Gerő kolozsvári lelkész és egyh. főjegyző szerkesztésében fog megjelenni. A lap egyszerűsmind hivatalos közlönye leend az erd. ev. ref. egyházkerületnek. Ára 6 frt lesz ezután is.

Dajkakönyvecskére bocsátott ki előfizetésre felhívást Eötvös Károly Lajos, melylyel a nevelésben a szülők tanácsadója kíván lenni. Egy példány ára 30 kr. 10 pld. 2 frt. Mi szerző lakására Budapest IV. vámház-körút 10. sz. II. em. küldendő.

KÜLÖNFÉLÉK.

Lachovius András siremléke. A kolozsvári temetőben f. év őszén a temetőre felügyelő bizottság a hantnélküli sirköveket ősz-